

Володимир Отрешко

ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІ ТА ПРОБЛЕМИ
ЙОГО ПОДОЛАННЯ:
ТЕОРІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

Аналізується політична складова природи та сутності відчуження праці та його наслідків, аспекти вияву цієї складової в сучасній Україні в період приватизації та становлення ринкових відно-

син; автор застосовує методологію К.Маркса до аналізу відчуження в сучасних українських реаліях.

Ключові слова: людина, культура, праця, відчуження, державотворення.

Otreshko V. The alienation of labor and the problems of overcome its. The theory and political practice in Ukraine. Nature and essence of labor alienation and its consequences, aspects of its display in the modern Ukraine in the period of privatization and establishment of market relations were analyzed; author uses K. Marx's methodology regarding analysis of alienation in the conditions of modern Ukrainian realities.

Key words: human, culture, labor, alienation, state formation.

Визнаючи працю як основу державо-, культуро- і людинотворення, важливо вияснити й упередити суперечності, пов'язані з її відчуженням. Дехто вважає, що відчуження праці та його (відчуження) наслідки були лише в минулому. Насправді ж ця тема є наскрізною. Актуальною вона є й для України. Праця є фундаментом державотворення, однак не завжди добробут, статус і успіх особистості визначається її участю в праці. Не завжди і не скрізь праця використовується як засіб державотворення. Ще більш помітною реальністю є те, що далеко не кожен розглядає працю як цінність суспільного і особистого штибу. Все це створює підґрунтя для відчуження, подолання якого є актуальним завданням українського державотворення. Зупинимося на цьому більш детально.

Як відомо, праця існує в двох основних формах: «жива праця» (як можливість створення благ і багатства – це сам процес праці, сама трудова діяльність) і абстрактна праця, яка виражена у вартості проведених благ (хоча вартість визначається часто не якістю, корисністю товару, а його оцінкою покупцями). При цьому часто є невідповідність між витраченою працею («живою працею») та її вартістю (працівник не завжди одержує відповідну винагороду, тобто абстрактна праця). Це, у свою чергу, дозволяє несправедливо перерозподіляти абстрактну працю (наприклад, той, хто взагалі не працює, може мати багато грошей; це проблема, поставлена ще Платоном). В результаті відбувається «відчуження праці від капіталу», тобто знецінення живої людської праці [1, с. 237]. Термін «відчуження» вперше знайшов відбиття у класичній філософії Ста-

родавньої Греції, і як філософсько-духовна категорія застосовувалася в середній віці у богослов'ї та теології. В подальшому проблема духовного відчуження висвітлювалася в роботах Г.Ф. Гегеля та Л. Фейєрбаха.

Але найбільш значущим і для теми нашого дослідження, і для експлікацій проблем праці у ХХ сторіччі стало трактування відчуження К. Марксом, що досі й справляє великий вплив на пострадянському просторі. К. Маркс на прикладі праці показав багатоаспектну сутність відчуження людини, насамперед у «Економічно-філософських рукописах 1844 р.». Згідно з його тезою: «праця продукує не лише товари: вона продукує і саму себе, і робітника як товар, причому в тій самій пропорції, в якій вона виготовляє товари загалом. Цей факт з'ясовує наступне: предмет, що виготовлений працею, її продукт, протистоїть праці як чужій істоті, як сила, незалежна від виробника. Продуктом праці є праця, закріплена за деяким предметом, опредмечена в ньому, це є опредмечування праці... що є виключення робітника з дійсності, опредмечення є втратою предмета і закабалювання предметом, – освоєння предмета, як відчуження» [2, с. 560–561].

Отже, основний аспект аналізу теорії К. Маркса – відчуженість предметів, що створила людина по відношенню до її самої. Це один з основних елементів теорії, яка ґрунтується на відчуженні реально-го виробника від результатів праці. Працівник, що працює, вкладає у виробництво частку себе, і як суб'єкт, що творить себе, самореалізовує себе у своїй праці, створює нові предмети, що за умов приватної власності йому вже не належать. «Приватна власність, – пише Маркс, – зробила нас настільки безглуздими й однобічними, що ми вважаємо річ нашою, коли ми нею володіємо або споживаємо. Тому ми на місце усіх фізичних і духовних почуттів ставимо просте відчуження всіх цих почуттів – почуття володіння» [2, с. 591]. Таким чином, частина людей, що працює, вже їм не належить, і, як наслідок, чим більше робітник працює, тим більше він втрачає себе.

Чи справедливим цей висновок є для нашої дійсності? Очевидно, що так. Ставши на шлях приватизації й утвердження ринкових відносин, ми маємо усвідомлювати ті головні суперечності, які супроводжують цей процес. Разом з тим, зважаючи на уроки історії, слід чітко упереджувати суперечності й намагатись їх уникати.

Другий аспект відчуження – акт виробництва і засоби виробництва. Якщо праця людини відчужується і об'єктивізується в предметах, то відчуження має бути закладено в самій праці, яка стає чужою для людини. Отже, саме виробництво є зовнішнім для робітника, чужим для нього, воно є не добровільною працею для самореалізації, а насильницькою працею. Цей аспект відчуження свідчить про те, що виробництво, так само як і інші види людського існування, як релігія, зокрема, безпосередньо не залежачи від веління людини, вже ввібрали в себе певну родову сутність, що передається в рамках суспільства. Ця сутність належить іншому і в іншому, вона себе розвиває.

Третій аспект відчуження – відчуження людської природи самого робітника. В основі цього відчуження лежить видова і, як зазначалось вище, універсальна сутність людини. Розподіл праці, на який не може впливати робітник, навіть у визначенні, що він є робітником, суперечить його універсальності, його індивідуальній сутності, що була успадкована від родової універсальності. Цим закладається певна форма автономії особи. Виходячи саме з цієї автономії, К. Маркс визначає розподіл праці як негативний аспект відчуження людини, оскільки він здійснюється, з одного боку, поза волею робітника, з іншого боку, він суперечить його універсальній сутності, втягуючи його лише в частину суспільної діяльності. Родова сутність з її універсальністю стає робітникові чужою, вона суперечить його існуванню [3].

Четвертий аспект відчуження, що виділяє К. Маркс, – наслідок попередніх відчужень – відчуження людини від людини. Людина, виконуючи відчужену працю, не має відчуття єдності з її результатами, а отже, відчужена праця відриває її від реальної об'єктивності, від її родового життя, що є частиною реальності. П. Рікер підкреслює, що четвертий вид відчуження означає те, що «людина відчужується від іншої людини, а всі разом – від сутності людської природи» [4, с. 72].

Серед дослідників наукового доробку К. Маркса точиться дискусія про ієрархію відповідних проблем. Загально визнаним є погляд на економічний детермінізм, проте аналіз «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» показує, що К. Маркс починає розглядати проблему відчуження людини з релігійного відчуження, прак-

тично використовуючи доробок Л. Фейербаха, і, за аналогією, переносить це відчуження на сферу виробництва. Такої позиції дотримується А. Шафф, і це дає йому змогу здійснити розподіл на суб'єктивне та об'єктивне відчуження людини. Він пояснює, що Маркс ніколи не обмежувався розглядом лише економічного відчуження, використовуючи інші види відчуження за аналогією до економічного, що, в свою чергу, дало йому змогу більш повно розглянути суспільні явище. На основі того, стверджує А. Шафф, К. Маркс не намагався звести всі процеси до економічної сфери, а виробництво розглядав як діяльність людини загалом, а не лише як діяльність у сфері економіки, а дискурс відчуження залишається в К. Маркса як методологічна основа для розуміння економічних процесів, глибоко ним розкритих, інші ж форми відчуження ним розглянуті не достатньою мірою [5, с. 54]. П. Рікер наголошує на тому, що критики К. Маркса неправильно трактували, німецький термін Production, який вони редукують лише до економічного, зауважуючи, що в німецькій мові значення цього терміна набагато ширше і значно виходить за виробництво в економічному значенні. Сюди ж він включає всі інші види суспільного виробництва, такі як духовне, культурне, політичне тощо.

Радянський дослідник І. Нарський навпаки, стверджує, що К. Маркс ставить у пряму залежність будь-яке відчуження від економічного відчуження, не лише в формі механізмів, щодо яких відбувається відчуження, але і в самій сутті відчуження. Тим самим творіння людини в рамках відчуження стають чужими для людини, протиставляються її волі, перекреслюють його плани, загрожують її існування і домінують над нею [6, с. 72]. Попри вказані розходження всі дослідники сходяться на тому, що відчуження за К. Марксом – явище багатоаспектне, дослідження якого спрямоване на осмислення відносин суб'єкта (робітничого класу, тобто групи людей, що безпосередньо пов'язані з виробництвом) з об'єктом (тобто самим виробництвом).

Зворотний відчуженню процес Маркс називає процесом присвоєння людиною своєї справжньої родової сутності, в ході якого докорінно змінюється ставлення людини до природи та до інших людей. Завдання полягає в тому, щоб звільнити всі людські почуття від гніту почуття володіння. А це можливо, якщо головною ме-

тою буде саме життя, а не виробництво засобів до життя. А для цього необхідно, на думку Маркса, звільнити людину не тільки від економічного гноблення, а також і від духовного збіднення, до якого вона приречена через відчуження у праці.

Проте із розвитком суспільних та гуманітарних наук вчені відзначають нові виміри відчуження, які притаманні сучасному світові в цілому та ситуації, що склалася в пострадянських країнах та Україні зокрема. Через призму сучасної психології у словнику за редакцією А. Петровського та М. Ярошевського наводиться таке тлумачення цього терміна: «Відчуження (у психології) – прояв таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, за яких продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди і соціальні групи, будучи носіями певних норм, настанов і цінностей, усвідомлюються ними як протилежні йому самому (від несхожості до неприйняття і ворожості). Це виявляється у відповідних переживаннях суб'єкта: почуттях відособленості, самотності, відторгнення, втрати Я» [8, с. 260]. Соціологічний словник тлумачить поняття відчуження дещо по-іншому, поширюючи цей феномен на різні аспекти соціального буття людини: «Відчуження – відчуття індивідом відчуженості від ситуації, групи, культури» [8, с. 539].

Деякі зарубіжні соціологи та соціальні психологи намагаються поняття «відчуження праці» застосувати емпірично. Це стосується, наприклад, книги американського соціолога Р. Блаунера «Відчуження і свобода», де він розглядає наявні концепції та доходить висновку, що «відчуження» часто спрацьовує в умовах безвладдя, відсутності моральних цінностей та норм. Прискоренню процесів відчуження праці сприяв, на його думку, перехід від традиційного ремісничого виробництва до фабричного, тобто обмеження участі працівника у створенні кінцевого продукту праці [9, с. 125]. Основними причинами, що вели до відчуження працівника, Р. Блаунер вважав безвладність, безглуздість, ізоляцію і самовідсторонення. Безвладність означає стан, за якого індивіди не можуть контролювати власні дії чи умови існування. Р. Блаунер розрізняв три способи позбавлення влади: відділення від власності на засоби виробництва і від кінцевого продукту; неможливість впливати на прийняття управлінських рішень та адміністративну політику; відсутність контролю над умовами найму і безпосереднім процесом праці.

Безглуздість буває там, де вузька спеціалізація і бюрократизація руйнують або послаблюють органічний зв'язок між працівником, процесом праці і його трудовим внеском, коли начальство не цінує трудовий внесок підлеглого, наприклад, приховує цінну рацпропозицію. Це спостерігається також на конвеєрі, коли працівник не бачить кінцевих плодів своєї праці за низкою нескінченних вузько спеціалізованих операцій. Ізоляція виникає тоді, коли робітники втрачають почуття належності до групи чи корпорації, не можуть чи не бажають ідентифікувати себе з організацією та її цілями.

Самовідсторонення наголошує на суб'єктивній складовій відчуження. Цим концепція Р. Блаунера відрізняється від концепції К. Маркса, у якого відчуження описувалося тільки об'єктивним процесом. Самовідсторонення виникає в тому разі, коли монотонна, одноманітна праця не дає внутрішнього задоволення. Наслідком стає невтягненість у трудову діяльність — самовідсторонення.

Справді, суперечність між безпосереднім виробником і власником засобів виробництва залишається вагомою, об'єктивною, але не єдиною причиною *«новітнього відчуження» людини від праці в сучасній Україні*. Чимало науковців, порушуючи проблему відчуження з економічних позицій, намагаються побачити в ній першоджерело сучасної кризи. Зокрема, на це вказує В. Юрчишин. Розглядаючи відчуження, він має на увазі, насамперед, *«повне відчуження працівників від засобів виробництва і результатів своєї праці, а повідношенню до селян – і від землі»* [10, с. 24]. Інші дослідники, зокрема Г. Дмитренко, пов'язують зниження мотивації до праці, насамперед, з відчуженням працівника від результатів праці [11, с. 50].

Стосовно останнього уявляється доцільним зупинитися на позиції російських вчених І. Беляєвої, Г. Буличкіної, І. Молоканової. На їх погляд, саме відчуження працівників від трудового процесу зумовило кризу праці, яка на поверхні явищ виявляє себе як масова втрата інтересу до продуктивної праці. Автори наголошують: *«Відчуження людини від процесу праці, всупереч поширеному стереотипу, не тотожне і, понад те, не може бути зведене до її відчуження від засобів виробництва і результату (продукту) її праці... Причини, які зумовлюють кризу, можуть бути найрізноманітнішими, а вихід з неї зовсім не обов'язково пов'язаний зі зміною відносин власності»* [12, с. 9].

Адже навіть ідея «розпорошення» приватної власності на засоби виробництва між усіма працівниками підприємства у вигляді володіння акціями або правом на часткову приватизацію не змінило ситуації на початку 1900-х рр. після розпаду СРСР та колапса соціалістичної економіки. Як справедливо зазначає В. Іноземцев, «ставлення до деяких засобів виробництва, як не до чужих, не є тотожним ставленню до них, як до своїх» [13, с. 69]. Основною причиною фактичного відчуження працівників від засобів виробництва протягом останніх 20 років було те, що трудові колективи, незважаючи на формально задекларовані конституційні права, реально були повністю усунуті від управління навіть тією частиною державної власності, яка закріплювалася за цим підприємством, а також від участі в розподілі одержаного доходу (фактично – це та ознака безвласності, яку виділив Р.Блаунер). Саме на цій основі трудящі, задіяні на державних підприємствах, реально перетворилися в найманих працівників держави і вимушені були продавати їй свою робочу силу. В цьому зв'язку теоретичні конструкції, які пов'язували величину заробітної плати виключно з обсягом національного доходу суспільства і пропорціями його розподілу, лише приховували факт нееквівалентного обміну робочої сили, зайнятої на державних підприємствах, на грошову заробітну плату, занадто низьку, порівняно не тільки з розвинутими, але навіть і з багатьма слаборозвинутими країнами.

Свого часу на це, зокрема, справедливо звертав увагу російський економіст Є. Торкановський, вважаючи, що відчуження працівника від інтересів підприємства поглиблюється не стільки відсутністю у нього власності на засоби виробництва, скільки такими чинниками, як: втрата чіткої стеми нормування праці та оцінки трудових показників і результатів праці, системи стимулювання за досягнення найкращих показників роботи; недосконалість системи розподільчих відносин; відсторонення працівника від участі в управлінському процесі; збіднення змістовності праці, її монотонність, одноманітність; несприятливий психологічний клімат на підприємстві, існування несправедливої (на погляд працівника) системи пільг, конфронтація у відносинах між трудовим колективом та адміністрацією та ін. [14, с. 59].

Інтегруючи ці тенденції, деякі вітчизняні дослідники, наприклад, К.Кривенко і В. Чернишук, формулюють сутність поняття відчужен-

ня праці, розглядаючи відносини власності у поєднанні з трудовими відносинами: відокремлення від виробника об'єктивних моментів праці – засобів виробництва і землі; з'єднання праці з засобами виробництва через систему найму або іншу форму економічного або позаекономічного примусу; примусове витіснення виробника з процесу праці як єдиного джерела до життя, проявом якого є безробіття; потворний вплив поділу праці на розвиток особи; відчужене ставлення виробника до праці та її продукту; відокремлення від виробника продукту його праці, втрата права власності на цей продукт [15, с. 29].

Але справедливо згадати також соціальні, мотиваційні, орієнтаційні аспекти відчуження від праці. Соціолог О. Пахомова трактує відчуження від праці як стан суб'єкта, при якому трудова діяльність тією чи іншою мірою втрачає для нього можливість задовольняти його потреби. Д. Богиня намагається визначити цей феномен з дещо схожої точки зору: «відчуження працівника від праці – це зумовлена певними об'єктивними соціально-економічними умовами, втрата працівником інтересу до трудової діяльності, яка перестала бути ефективним засобом задоволення його потреб» [9, с. 127].

Слід звернути увагу на те, що рівень доходів більшості навіть працюючих громадян в Україні не задовольняє усіх базових потреб і провокує не лише відчуження від праці, а й *соціальне виключення* – категорії, якій присвячено річну доповідь Програми розвитку ООН 2011 року «Україна на шляху до соціального залучення». У ньому вказується: «Бідність домогосподарств (особливо в яких є хоча б одна безробітна особа) не тільки провокує виключення від економічної сфери життя, а й перешкоджає задоволенню потреб у харчуванні, підвищенні кваліфікації чи зміні професії, культурного розвитку, відпочинку, користуванні туристичними послугами, отриманні необхідної профілактичної або медичної допомоги тощо. Мешканці сіл через низькі доходи (основним джерелом яких є дохід від особистого підсобного господарства та від самозаготівель) є відторгнутими від багатьох сфер суспільного життя. Більше половини домогосподарств країни відчують себе позбавленими нормальних житлових умов, більше третини з них є бідними. Головними проявами відторгнення є брак грошей на купівлю окремого житла, проведення термінового ремонту житла, відсутність у будинку елементарних зручностей, нестача коштів для оплати комунальних послуг і підтримання нормальної температури у житлі в опалювальний сезон» [16, с.76].

Відчуження праці – категорія далеко не абстрактна. В ній висвітлюється весь спектр проблем і суперечностей сучасного суспільства. Подолання відчуження праці є онією з найактуальніших завдань, які стоять нині перед державою. Ефективність державотворення стане соціальною реальністю тільки тоді, коли кожен побачить своє майбутнє через власну участь у процесі праці, відчужує її значущість і потребу, а суспільство створить можливості до праці й забезпечення (через працю й завдяки праці) достойних умов життєдіяльності людини.

1. Гнилицька Н.О. Праця як соціокультурний феномен / Н.О. Гнилицька // Гуманітарний вісник ЗДІУ. – 2009. – № 37. – С. 235–239.

2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собрание сочинений: в 50 т. – 2-е изд. Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – 907 с.

3. Чайковський Я. Переосмислення проблеми відчуження людини в соціально-економічній теорії К. Маркса / Я. Чайковський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuuv/PSF/2009_11/Chaykovskyyu.pdf

4. Рікер П. Идеология та утопия / Поль Рікер ; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 383 с

5. Schaff A. Alienacja jako zjawisko społeczne / A. Schaff. – Warszawa. 1999. – 240 s.

6. Нарский И. С. Отчуждение и труд: по страницам произведений К. Маркса / И. С. Нарский. – М. : Мысль, 1983. – 144 с.

7. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., исп. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

8. Большой толковый социологический словарь (Collins). – Т.1 «А-О» / сост. Д. Джерри, Дж. Джерри ; [пер. с англ.]. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 543 с.

9. Богиня Д. П. Відчуження праці в системі чинників розвитку трудового менталітету / Д. П. Богиня // Український соціум. – 2001 – С. 122–133.

10. Юрчишин В. Методологічні аспекти реформування відносин власності / В. Юрчишин // Економіка України. – 1993. – №2. – С. 21–27.

11. Дмитренко Г.А. Механизм мотивации высокопроизводительного труда в рамках системного управления трудовым коллективом / Г. А. Дмитренко. – К.: “Знание” УССР. – 1991. – 96 с.

12. Беляева И.Ф. Кризис труда и его последствия / И.Ф. Беляева, Г.К. Булычкина, И.А. Молоканова // Изменения в мотивации труда в новых условиях. – М.: НИИ труда, 1992. – С. 6–21.

13. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества [монограф.] / В. Л. Иноземцев. – М. : Изд-во Academia-Наука, 2008. – 234 с.
14. Торкановский Е. Приватизация и внутрифирменное управление / Е. Торкановский // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 58–66.
15. Кривенко К. Відчуження праці і його форми в перехідній економіці України / К. Кривенко, В. Чернишук // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л.Українки. –1998. – №12. – С. 28–32.
16. Україна на шляху до соціального залучення: Національна Доповідь Програми Розвитку ООН про людський розвиток 2011 року / Е. Лібанова, Ю.Левенець, О. Макарова, Л. Черенько. – К. : ПРООН, 2011. – 124 с.